

Ongi Yazıtı Üzerine İncelemeler

Erhan Aydın*

Ongi Yazıtı Üzerine İncelemeler

Ongi Yazıtı 1891 yılında N. M. Yadrintsev tarafından Ongi ırmağı civarında, Taramel yakınlarında bulunmuş olup toplam 19 satırdır. Bu yazıt ilk kez W. Radloff tarafından işlenmiştir. Yazıt üzerinde en çok ses getiren çalışmayı ise 1957 yılında S. G. Clauson yapmıştır. Yazıt, Türkiye’de ilk kez 1936 yılında H. N. Orkun tarafından yayımlanmıştır. T. Tekin’in 2000 yılında yayımlanan *Orhon Türkçesi Grameri* adlı kitapta da yazıtın metni verilmiştir. Yazıt üzerinde ülkemizde yapılan çalışmalar yok denecek kadar azdır. Bu çalışmada yazıt hakkında genel bilgiler verildikten sonra yazıtın yazı çevrimi, sözlüğü ve kelime notları verildi. Yazı çevrimli metinde önceki naşirlerin okuyuş şekilleri de dipnotlarla gösterildi. Özellikle notlar bölümünde bazı sorunlu kelimelerin önceki naşirler tarafından nasıl okunup anlamlandırıldığı üzerinde durulduktan sonra tarihî ve çağdaş Türk dillerindeki şekilleri üzerinde duruldu.

Anahtar Sozcukler. Ongi Yazıtı, Eski Türk Yazıtları, Eski Türkçe, Kök Türkler

Abstract

The Ongi Inscription, which consists of 19 lines, and which is located near the Ongi river and close to Taramel, was found by N M Yadrintsev. This inscription was first published by W Radloff. S G. Clauson made the most important contribution to the Inscription in 1957. An article about the Inscription was first published in Turkey in 1936 by H N Orkun. The text of the Inscription was given in T Tekin’s book called *Orhon Türkçesi Grameri* published in 2000. There are almost no articles in Turkey on the said Inscription. After giving some general information about the Inscription, the transcription of the article, and the dictionary of the Inscription as well as the word notes of the Inscription were given. Readings of previous publishers were included as footnotes. After mentioning how previous publishers read some problematic words, which has been included in the part called notes, corresponding figures of these in the historical and contemporary Turkish languages have been mentioned.

Key Words The Ongi Inscription, Old Turkic Inscriptions, The Old Turkic, Kök Türk.

---

* Yard. Doç. Dr. Erciyes Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü.
erhana@erciyes.edu.tr

Giriş

Ongi yazıtı, 1891 yılında N. M. Yadrintsev tarafından Ongi ırmak sistemi içerisinde bulunan Taramel yakınlarında bulunmuştur (Radloff 1895: 245). Bugünkü Moğolistan'ın idari yapılanması içerisinde külliye'nin yeri Övörhangay Aymag, Uyanga Sum, Maantiin Burd bölgesinde bulunmakta; GPS kaydı 2118 m, 48T 0283308, UTM 5185563 olarak verilmektedir (Alyılmaz 2003: 186). Yazıt, Kuzey-Doğu 46° K, 102° D arasında bulunmakta olup Koşo-Çaydam yazıtlarının 160 km. güneyindedir (Radjabov 1970: 33). Bu yazıt Bilge Kagan, Köl Tigin, Tonyukuk I- II yazıtlarından sonra önemli yazıtlardan biri olarak değerlendirilmektedir. Bunda en önemli sebep, yazıtta II. Kök Türk kağanları İleriş, Kapgan ve Bilge Kağan'dan (?) söz edilmesi olmalıdır. Yazıtta hem Köl Tigin'in doğu yüzünün tepeliğinde de bulunan dağ keçisi damgası hem de yılanı andıran soy damgası bulunmaktadır. Bu bakımdan yazıtın değeri artmaktadır. Yazıt 19 (12+7) satırdır. 19 satır içeren iki parça yazıttan başka külliye'de bir de balbal ve bazı heykeller bulunmaktadır.

Külliye'de yapılan çalışmalardan sonra birtakım yeni parçalar ortaya çıkarılmıştır. Özellikle E. Tryjarski'nin külliye'de yaptığı çalışmalar sonucunda bazı parçaların toprak altından çıkarıldığı söylenmekte ve buluntuların bazılarında runik metin bulunduğu dair bilgiler verilmekte ise de 1996-1998 yılları arasında bölgede çalışmalar yapan Japon-Moğol bilim adamlarının raporlarından ve çalışmalarından böyle bir sonuç çıkmamaktadır. Bu ortak çalışmanın raporu hakkında ve yeni buluntularla ilgili T. Ôsawa'nın çalışmasına bakılmalıdır (Ôsawa 2000: 197). Üzerinde runik Türkçe metin bulunan yazıt hâlen Övörhangay Aymag'ın merkezinde Arvaiheer'deki müzede bulunmakta olup (1840 m, 48T 0328909, UTM 5125730) yazıtta ait tepelik ve üç parça ise külliye'nin bulunduğu yerdedir (Alyılmaz 2003: 188 ve 190).

Yazıtın, A-shih-na hanedanından Bilge İşbara Tamgan Tarkan adına dikildiğini, bu kişinin babasının El etmiş Yabgu, kardeşinin de İşbara Tamgan Çor olduğunu yazıttaki cümlelerden anlamak mümkündür. V. E. Voytov, yazıtta adı geçen El-etmiş Yabgu'nun To-si-fu olduğunu söylemektedir (1989: 47). Gömeç ise To-si-fu'nun Türkçe adının *İl-Çor* olabileceğini ve Köl İç Çor yazıtının bu yabgu adına dikildiğini ve Köl İç Çor yazıtının doğu yüzünün 12. satırında geçen *kagan inisi il çor tigin* ile Uybat III yazıtının 8. satırında geçen *il çor ilije kazgandım* cümlesinden hareket ettiğini belirtmektedir. Gömeç, sonuç olarak To-si-fu'nun kimliği için iki alternatif ileri sürmektedir: 1. İleriş ve Kapgan'ın bir diğer kardeşi. 2. Bilge Kağan ve Köl Tigin'in bir diğer kardeşi. İkinci olasılığın zayıf olduğunu ve bu yabgunun İleriş ve Kapgan'ın diğer bir kardeşi olması gerektiğini savunur (Gömeç 1997: 49). Dobrovits de El etmiş Yabgu'nun

Kapgan zamanında sol şad olarak atanan (sağ şad Me-ki-lien=Bilge Kağan'dı) To-si-fu Yabgu olduğunu öne sürer (2001: 149).

Yazıtın tarihlendirilmesi problemi de oldukça karışıktır. Clauson, Radloff'un *kan lüü* okuyuşunu eleştirir ve *kan* kelimesinin metne uymadığını ve eski Türkçe metinlerde *lu-lüü* şekillerinde geçen yıl adının da *lüü* şeklinde okunmasının uygun olmadığını belirtir (1957: 187). Bazin de Clauson gibi *koñ* yılı tarafında olup yazıtın koyun yılı olan 719 ya da 731 yılları üzerinde düşünür. Yazıtın 12. satırında bulunan ve yazıt sahibinin babasının ölüm tarihini veren bu tarihlendirme Bazin'e göre 22 Temmuz ya da 19 Ağustos 719'dur. Yazıt da büyük bir olasılıkla 720 yılında dikilmiş olmalıdır (Bazin 1991: 158). Sertkaya ise yazıtın 719-720 yıllarında dikilmiş olabileceğini öne sürer (1995: 318). Dobrovits ise son satırda metnin tarihinin bulunduğu yer için Clauson'un *koñ yıl* okuyuşunu, yazıt sahibi ile tarihin örtüşmediği gerekçesiyle eleştirir ve Radloff ve Tekin'in rekonstrüksiyonunu kabul ederek yazıtın *lüü yıl* dikildiğini ve bunun da 740'a karşılık geldiğini ve Kök Türklerden kalan en son yazıt olduğunu savunur (2001: 150).

Yazıt genel anlamda çok kötü ve düzensiz yazılmıştır. Yazı karakterleri Koşo-Çaydam'dakilerden farklıdır. Ongi'deki harfler Yenisey yazıtlarındaki harfleri andırmaktadır. Radloff, yazıttaki harf karakterlerinin Koşo-Çaydam'daki yazıtlardan daha eski bir periyoda ait olabileceğini öne sürmüştür (Radloff 1895: 245).

Yazıçevrimi

1. eçümiz¹ apamız yamı² kagan tört bulunug³ etmiş⁴ yıgımış⁵ yaymış⁶ basmış⁷ ol kan yok boltukda⁸ kėsre⁹ el¹⁰ yitmiş¹¹ içgınmış¹² k¹ ... r².....¹³ 2. kaganladuk kaganıg¹⁴ içgını idmiş¹⁵ türk¹⁶ bodun¹⁷ öñre kün togsıkıña¹⁸

¹ B äçw̄m̄w̄z

² M Bumin

³ R, O, M bulunıg

⁴ R, O kısmış; M kısmıs, T kısmıs

⁵ M yıgımıs; T yıgımıs

⁶ M yaymıs; T yaymıs

⁷ M basmıs

⁸ R boltukta

⁹ R, O, C, T, D kısra; M, B kəsra

¹⁰ D [el]

¹¹ M yitmıs; Ô [yi]tmış

¹² M içgınmıs, T içgınmıs; Ô iç[gınmıs]

¹³ R, O kaçışmıs, M kaçışmıs

¹⁴ R, T kaganın; O, M, D kaganın

¹⁵ M idmıs, T idmıs

¹⁶ C Türkü

¹⁷ R, O, M budun

¹⁸ R togsıkıña; O togosıkıña; M toksukıña; B twgswkwña

késre¹⁹ kün batsıkıña²⁰ tegi bérye²¹ tabgaçka²² yırıya²³ yışka [tegi]²⁴ 3. alp erin²⁵ balbal kışdı²⁶ türk²⁷ bodun²⁸ atı yok bolu barmış²⁹ erti türk³⁰ bodun³¹ yitmezün³² téyin³³ yuluk³⁴ ermezün³⁵ téyin³⁶ üze³⁷ tejri ter³⁸ ermiş³⁹ .... 4. kapgan⁴⁰ elteriş⁴¹ kagan eliñe kılntım⁴² el etmiş⁴³ yabgu⁴⁴ oğlu ışbara⁴⁵ tamgan çor⁴⁶ yabgu⁴⁷ inisi bilge ışbara⁴⁸ tamgan tarkan⁴⁹ aymağlıg⁵⁰ [el]⁵¹ etmiş⁵² atım⁵³ t¹ ... 5. bo⁵⁴ tabgaçda⁵⁵ yırıya⁵⁶ t¹g² 57 oguz ara yeti erin⁵⁸ yağı bolmış⁵⁹

19 R, O, C, T, D kisträ; M käsrä; B kesrä

20 R batışıkıña; O batısıkıña

21 R, O, C, M, D bäriyâ; T biriyâ

22 C, Ô tavğaçka; B tağaçka

23 R, C, M yıraya, O, Ô, D yırıya; T yırıyâ

24 O, M, D, B yış [ka teği]; T yis[ka tağı; Ô yış

25 C, D, B eren

26 R, O, C, M, T, D, B kısdı

27 C Türkü

28 R, O, M budun

29 O bermiş; M barmış; T barmis

30 C Türkü

31 R, O, M budun

32 C, D (yit)mezün

33 R, O, C, M, T täyin; B teyin

34 R, O, C, M, D yoluk; B ywlwk

35 Ô -n

36 R, O, C, M täyin

37 R oze

38 C, D, B (ter ermiş)

39 M, T ärmis

40 R kap-g-n (?); O, M kapagan

41 R ältäräs; C Éltériş; M Ältáris, T el-teris

42 R, O, C, D, B kılntım

43 C etmiş; T el-etmiş

44 C yavğu; B yaβgw

45 R, M Sabra; C Işvara; T (i)sbara; B ışbara

46 R, O, M çur

47 R, M yoga; O yuga; C yavğu, B yaβgw

48 R, M Sabra; C Işvara; T isbara, B ışbara

49 Ô [tar]kan

50 R, M yumğılıg; O yamğılıg; D aymağlık

51 R, O baş; M bäs; Ô beş; B -

52 R, O yatmış açım; C etmiş; M yätmis açım; T [... el]etmiş; Ô yetmiş açım; B -

53 T atam; Ô [at]ım; B -

54 R, O, M bu, C, T, D basa

55 C, D tavğaç(d)a, B tağaçda

56 R yırıyâ, O, D yırıya, C, M yıraya, T yırıyâ

57 R tağ ? tıñ ?, O teğ, M bağ; T atıg

58 R, O, C, M, D, B ärän

59 M bolmış, T bolmis; B bolmuş

kaşım⁶⁰ ...⁶¹ teŋriken yen⁶² anta⁶³ yorımış⁶⁴ işig⁶⁵ küçin⁶⁶ bermiş⁶⁷ erti⁶⁸ **6.**
 teŋrikenke⁶⁹ işig⁷⁰ bertin⁷¹ téyin⁷² yarlıkamış⁷³ şad⁷⁴ atıg anta⁷⁵ bermiş⁷⁶
 boltukda⁷⁷ tokuz oguz t¹g² 78 yagi ermiş⁷⁹ bedük⁸⁰ ermiş⁸¹ teŋriken⁸²
 yor[ımış]⁸³ **7.** yabız⁸⁴ bat biz azıg⁸⁵ üküşüg⁸⁶ körtüg⁸⁷ er[sig]ti⁸⁸ süle[li]m⁸⁹
 ter ermiş⁹⁰ amtı⁹¹ beglerime⁹² ter ermiş⁹³ biz az biz téyin⁹⁴ alkınur ertimiz⁹⁵
8. kaşım⁹⁶ şad⁹⁷ ança ötünmiş⁹⁸ teŋriken al[kınmazun⁹⁹ téyin¹⁰⁰] ..... bo-

- 60 R, O akaşım
 61 R бага (bağı); O, M, Ô бага
 62 R táyin, O y?n; C ıyin, M (tä)yin; D éyin; B yn (?)
 63 R, O, C, B anda
 64 O yorumış; M yorımıs; T yorımıs; B yor^omwş
 65 R aşig; M, T işig, B eşig
 66 O küçün; B küçwn
 67 M, T barmıs
 68 R, O -, C, D (bermiş erti); T [árti . ...]
 69 Ô täŋr[ikân]
 70 R aşig; M, T işig; B eşig
 71 D bértig
 72 R, O, C, M, T täyin; B teyin
 73 R yarılıkamış, M yarılıkamıs; T yarlık(k)amıs
 74 M, T sad
 75 R, O, C anda
 76 M, T barmıs
 77 R boltukta
 78 R ; O teğ; M bág; T atıg
 79 M, T armıs
 80 C, D (be)duk
 81 M, T armıs
 82 C, D (Teŋriken)
 83 C, D y(orımış), M yorı(mıs); T yorı[mis ....]; B ywr...
 84 C yavuz; Ô yavız; B yaßız
 85 C aziğ
 86 R, O öküşig, M ükusig; T üküsug
 87 R, O, C, M körtig
 88 R ártı, O. M ırtı; T ar [s²gti?]
 89 R, O, M sületim; Ô -m
 90 M, T armıs
 91 R, T matı, C. B m[en], D me[n]
 92 C, D (be)glerime, T bāglārim a
 93 C, T ermiş
 94 R, O, C täyin, B teyin
 95 R, O korkmıs; C, D yo; M kor(kmıs); T kork[malım ?; B yor
 96 R, O akaşım
 97 M, T sad
 98 M, T ötünmıs; B otwnmwş
 99 R, O, C, M, B almazun
 100 R, O, C, M tayin; T -; B teyin

dun¹⁰¹ anta¹⁰² [kut]¹⁰³ ermezke¹⁰⁴ [t¹s² ol ?]¹⁰⁵ 9. kam[ıl]¹⁰⁶ balık[k]a tegdim
 konuldum¹⁰⁷ altım¹⁰⁸ süsi kelti karasın¹⁰⁹ yıgdım¹¹⁰ begi¹¹¹ kaçdı¹¹² ... g¹
 erti¹¹³ ....¹¹⁴ bozkunça¹¹⁵ 10. kelir ertimiz ekin ara t¹g²¹¹⁶ yağı bolmış¹¹⁷
 tegmeçi men téyin¹¹⁸ sakıntım¹¹⁹ teñri bilge kaganka [t]akı¹²⁰ işig¹²¹ küçig¹²²
 bersegim¹²³ bar ermiş¹²⁴ erinç tegdükin¹²⁵ üçün¹²⁶ ..... yıgdım¹²⁷ ebke¹²⁸
 tegdüküm¹²⁹ uruş kı[lıp]¹³⁰ 11. tegip inime ogluma¹³¹ ança ötledim kaş
 yorıp¹³² elteriş¹³³ kaganka ardılmaduk¹³⁴ yañılmaduk¹³⁵ teñri bilge

¹⁰¹ R budun; O dun; C, D (bodun); M (bu)dun

¹⁰² R, O, C, D, B anda

¹⁰³ R, O, M -

¹⁰⁴ R, O, M barmäziçe

¹⁰⁵ R taşulmuş [taşıkılmış (?)]; O t sol (?), C o¹ ya da ık; M tasulmuş; T tas[ulmazun?]; B ts ol ?ık

¹⁰⁶ R, O kamuk; C k¹m.; M kamuk; D k[o]m.[ul]; B km

¹⁰⁷ R akunladım; M, T kunladım

¹⁰⁸ R, O, C, D, B aldım

¹⁰⁹ R, T karasin; C, D (kara)si(n)

¹¹⁰ C, D yığdı)m; T yıgdım

¹¹¹ C, D (be)gi

¹¹² C, D (kaç)dı

¹¹³ C er(ti); M garti

¹¹⁴ R tabgaç budun .... tokıtım yıgdım bastım yaydım . .; O tokıdım yıgdım, basdım, yaydım;
 C tavgaç bodun; M tabgaç budun tokıdım yıgdım basdım yaydım; T tabgaç bodun [...]
 tokıdım yıgdım basdım yaydım; D tabgaç bodun] .. [yıgdım basdım yañdım]; B tağaç
 bodun ... yıgdım basdım yaydım

¹¹⁵ C boz(k)u(nça); T. buzkunça; B bwzkwñça

¹¹⁶ R ...; O teğ; M bæg; T atig

¹¹⁷ M bolmış; T bolmiş; B bolmwş

¹¹⁸ R, O, C, M, T täyin; B teyin

¹¹⁹ R, O, C, B sakındım

¹²⁰ R, O, M sakınu

¹²¹ R, M äsig; T (i)sig; B eşig

¹²² T, D, B küçüg

¹²³ O bersiğim; D bėrsäğim

¹²⁴ M ärmis

¹²⁵ C, D tegd(ükün)

¹²⁶ D, B -

¹²⁷ O [y]ıgdım, C, T, D, B sançdım

¹²⁸ C evke; B ábká

¹²⁹ O, C, D tegdükim

¹³⁰ O, T kılıp

¹³¹ R, O, M oğlıma

¹³² R, M kalyurup; O kalyurıp; C yorıp

¹³³ R, M ältarás; C Élteriş; T el-teris; D éltäris

¹³⁴ R, O, M adırılmaduk

¹³⁵ T yañılmaduk

kaganta¹³⁶ adrılmalım¹³⁷ azmalım téyin¹³⁸ ança ötledim kerü¹³⁹ barıgma
 bardı¹⁴⁰ .....¹⁴¹ .....¹⁴² bardı ögen¹⁴³ atka işig¹⁴⁴ küçig¹⁴⁵ bert[i]¹⁴⁶
 12. üze teñri koñ¹⁴⁷ yılka yetinç ay küçlüg alp¹⁴⁸ er kaganımda¹⁴⁹ adrılı¹⁵⁰
 bardıñız bilge ataçım¹⁵¹ yoguñ¹⁵² koragıñı¹⁵³ ko[radı]m¹⁵⁴ [meñi]leyü¹⁵⁵
 t(e)ñri ..... ç¹⁵⁶ kirür erti¹⁵⁷ ...

Ek Yazıt

13. [ataçım]ka¹⁵⁸ bitig ta[ş]ıg 14. [kıl]dım¹⁵⁹ beñigü 15. [kagan]ım¹⁶⁰ ataçım¹⁶¹
 16. bilge¹⁶² ataçım¹⁶³ lü¹⁶⁴ 17. yılka¹⁶⁵ bilge¹⁶⁶ 18. külüg er edgü ka[n] 19. ataçım¹⁶⁷
 ölti¹⁶⁸

Balbal

Işbara tarkan balbalı

- 136 R, O, C, B kaganda; D kaganka
 137 R, O, M adırılmalım
 138 R, O, C täyin; B teyin
 139 R, O, M käre; Ö ilgärü
 140 D bardıg
 141 R, O, M bilgä kaganıñ bodunı; C (Bilge Ka)ğan(ın bodunı); T bilgä kaganıñ bodunı; Ö kesrä;
 D [bilgä ka]gan[ıñ] bodun[ı]; B bilgä kaganıñ bodunı
 142 R, O, M ...; C, D [l²r²ı]; T eliri; B lri
 143 R, O, M ólügin; T ulgen; B öggän
 144 R, M asig; T işig; B eşig
 145 T kuçıg; B kuçıg
 146 R, O, M bertı; Ö bar
 147 R, O, M kan lüi; C [koñ]
 148 C, D (alp)
 149 C, D ka(ğanı)mda
 150 R, O, M adırılı
 151 R, M taçam, O t^{a?}ç^{a?}m
 152 R, C, M, D yogıñ; O yugıñ
 153 R, M alur agıñın; O aluragıñın; C korıgıñı; D korıgıñı; B kwrgwñı
 154 R, O kazgandı, C, D ko[radı]m; M, Ö kazgantım; T ku[radı]m, B korwdwm
 155 R sub yär, O, M, T [su]b yer
 156 R tabga; Ö öd . ... ç, C ....; M üt ... (tabga)ç; T öd
 157 C, B er; D er[...]
 158 R, M taçamka; O [t^{a?}ç^{a?}m]ka; B ...ka
 159 T [tokıt]dım; B -
 160 R kaganım; T [taşig ? urtu ?]m; B -
 161 R, M taçam; O t^{a?}ç^{a?}m; B -
 162 T [bil]gä; B -
 163 R, M taçam; O t^{a?}ç^{a?}m, T at[açı]m; B -
 164 T [lu ?], B -
 165 T [yılka], B -
 166 T bit[ıdım?]; B -
 167 R, M taçam; O t^{a?}ç^{a?}m, B -
 168 T [.....], B -

Sözlük

- adrıl-* ayrılmak
a.-maduk 11
a.-malım 11
a.-u 12
- al-* almak, ele geçirmek
a.-tım 9
- alkın-* mahvolmak, tükenmek
a.-mazun 8
a.-ur 7
- alp* alp, kahraman
a. 3, 12
- amtu* şimdi
a. 7
- ança* oyle; şöyle
a. 8, 11, 11
- anta* orada, (o) anda
a. 5, 6, 8
- apa* ata, ecdat
a -mız 1
- ara* arasında; içinde
a. 5, 10
- at ad.* şöhret, nam
a -ı 3
a.-ıg 6
a -ım 4
a.-ka 11
- ataç* sevgili baba, babacık
a -ım 12, 15, 16, 19
a.-ımka 13
- ay ay* (yılın bölümü)
a. 12
- aymaglıg* denilen; unvanlı
a. 4
- az az*
a. 7
a.-ıg 7
- az-* azmak, yoldan çıkmak
a.-malım 11
- balbal* balbal, öldürülen düşmanın sayısını gösteren taş veya heykel
b. 3
b -ı Balbal
- balık* şehir, kent
b.-ka 9
- bar* var
b. 10
- bar-* varmak, gitmek
b.-dı 11, 11
b.-dınız 12
b -ıgma 11
b.-mış 3
- bas-* baskın yapmak, saldırmak
b.-mış 1
- bat* kötü, fena
b. 7
- batsık* (güneş) batma, batış
b.-ıgna 2
- beduk* büyük
b. 6
- beg bey*
b.-i 9
b.-lerime 7
- bejigu* bengi, ebedi, sonsuz
b. 14
- ber-* vermek
b -mış 5, 6
b -ti 11
b.-tiğ 6
- berseg* verme, verme isteği
b.-im 10
- bérye* güneyde
b. 2
- bılge* bilge, bilgili
b. 12, 16, 17
- bılge işbara tamgan* Bilge İşbara Tamgan (özel ad)
b. ı. t. 4
- bitıg* yazıt, yazılı taş (?)
b. 13
- bız* biz
b. 7
- az b* 7
- bat b* 7
- bo* bu

- b. 5
bodun boylar, halk
 b 2, 3, 3, 8
bol- olmak
 b.-miş 5, 10
 b.-tukda 1, 6
 b.-u bar- 3
buluŷ taraf, koŷe, bucak
 b.-ug 1
boz- bozmak, dağıtmak
 b.-kunça 9
eb karargâh
 e.-ke 10
eçu ata, ecdat
 e.-miz 1
edgu iyi
 e. 18
ekı iki
 e -n 10
el ÷lke, memleket
 e. 1
 e -iŷe 4
el etmiş El etmiş (özel ad)
 e. e. 4, 4
elteriŷ Elteriŷ-İlteriŷ Kağan (özel ad)
 e. 4, 11
er adam, kiŷi
 e. 12, 18
 e -ın 3, 5
er- olmak (cevher fñli)
 e -inç 10
 e.-mezün 3
 e -miŷ 3, 6, 6, 7, 7, 10
 e.-ti 3, 5, 9, 12
 e.-timiz 7, 10
ermez ulaŷmama, elde etmeme
 e.-ke 8
ersigti kahramanca, cesurca
 e. 7
et- etmek, yapmak
 e.-miŷ 1
uçgun- yitirmek, kaybetmek
 ı.-ı 2
- ı.-miŷ 1
ıd- göndermek
 ı.-miŷ 2
iŷbara tamgan çor Iŷbara Tamgan Çor (özel ad)
 ı t. ç. 4
ını erkek kardeŷ
 i.-me 11
 i.-si 4
iŷ iŷ
 i -iğ 5, 6, 10, 11
kaç- kaçmak
 k.-dı 9
kagan kağan, hakan
 k.-iğ 2
 k -ım 15
 k.-ımda 12
 k.-ka 11
 elteriŷ k. 4
 kapgan k 4
 yamı k 1
kaganla- kağan yapmak
 k.-duk 2
kamil Komul (Hami) kenti
 k. 9
kan kağan, hakan
 k. 1, 18
kaŷ baba
 k -ım 5, 8, 11
kapgan Kapgan (Bögö-Bögü) Kağan (özel ad)
 k. 4
kara (sıradan) halk
 k.-sın 9
kel- gelmek
 k -ir 10
 k.-ti 9
keru geri
 k. 11
késre sonra
 k. 1, 2
kıl- yapmak, etmek
 k.-dım 14
 k.-ıp 10
kılın- yaratılmak, doğmak

- k.-tım 4
kış- yapmak, etmek
 k.-dı 3
kir- girmek, içeri girmek
 k.-ür 12
konul- ele geçirmek
 k.-dum 9
koñ koyun (yılı)
 k. 12
kora- (kabir, kurgan) yapmak, inşa etmek
 k.-dım 12
korag anıt kabir, Kurgan (?)
 k.-ıjnı 12
kor- görmek
 k.-tüğ 7
kut kut, talih, şans
 k. 8
kuç (iş) güç
 k.-ig 10, 11
 k.-in 5
kuçlug güçlü, kuvvetli
 k. 12
kulüg ünlü, meşhur
 k. 18
kün güneş
 k. 2, 2
lu ejderha (yılı)
 l 16
men ben
 m. 10
meñile- sevinmek; bahtiyar olmak
 m.-yü 12
ogul oğul, evlat
 o.-ı 4
 o.-uma 11
oguz etnik ad, Oğuzlar
 o. 5
 tokuz o. 6
ol o
 o. 1
og- övmek (?), methetmek (?)
 ö.-en 11
ol- ölmek
 ö.-ti 19
öñre önde, doğuda
 ö. 2
ötle- öğüt vermek
 ö.-dim 11, 11
otun- arzetmek
 ö.-miş 8
sakin- düşünmek
 s.-tım 10
su ordu
 s.-si 9
sule- asker, ordu sevk etmek
 s.-lim 7
şad yüksek bir unvan
 ş. 6, 8
tabgaç Çin
 t.-da 5
 t.-ka 2
tarkan Yüksek bir unvan
 bilge işbara tamgan t. 4
 işbara t. Balbal
takı dahi, bile
 t. 10
taş taş (yazılı taş)
 t.-ıg 13
te- demek, söylemek
 t.-r 3, 7, 7
teg- varmak; hücum etmek, saldırmak
 t.-dim 9
 t.-dükün 10
 t.-düküm 10
 t.-ip 11
tegi (-a/-e) kadar
 t. 2, 2
tegmeçi savaşçı(?), baskın yapan(?)
 t. 10
teñri Tanrı
 t. 3, 12, 12
teñri bilge kagan kağan unvanı ve adı
 t. b. k.-ka 10
 t. b. k.-ta 11
teñriken yüce başbuğ, hazretleri
 t. 5, 6, 8

t.-ke 6	y.-miş 6
<i>téyin</i> diye, diyerek	<i>yay-</i> dağıtmak
t. 3, 3, 6, 7, 8, 10, 11	y -miş 1
<i>togsık</i> (güneş) doğma, doğuş	<i>yen yan</i> (ından), taraf(ından)
t.-ıña 2	y. 5
<i>tokuz oguz</i> etnik ad, Dokuz Oğuzlar	<i>yeti yedi</i>
t. o. 6	y. 5
<i>tort</i> dört	<i>yetinç yedinci</i>
t. 1	y. 12
<i>türk</i> etnik ad, Türk	<i>yığ-</i> yığmak, toplamak
t. 2, 3, 3	y.-dım 9, 10
<i>uruş</i> savaş	y.-miş 1
u. 10	<i>yıl yıl</i>
<i>uçun</i> için	y.-ka 12, 17
ü. 10	<i>yırça</i> kuzeyde
<i>ukuş</i> çok, fazla	y. 2, 5
ü.-üğ 7	<i>yış</i> bozkır (?)
<i>uze</i> üstte, yukarıda	y -ka 2
ü. 3, 12	<i>yıt-</i> yitmek, kaybolmak
<i>yabgu</i> yüksek bir unvan	y.-mezün 3
el etmiş y. 4	y.-miş 1
ışbara tamgan çor y. 4	<i>yog</i> cenaze töreni
<i>yabız</i> kötü, fena	y.-uıj 12
y 7	<i>yok</i> yok
<i>yagı</i> düşman	y. 1, 3
y. 5, 6, 10	<i>yori-</i> yürütmek, ilerlemek, yaşamak
<i>yamı</i> Bumın Kağan (?)	y.-miş 5, 6
y. 1	y.-p 11
<i>yajıl-</i> yanılmak	<i>yuluk</i> yağma edilmiş, yok olmuş
y.-maduk 11	y. 3
<i>yarlıka-</i> bağışlamak; lütfetmek	

Notlar

1. *Yamı* (1. satır): Radloff, kelimenin Çince şekil *Wen-min* ile uyumu sayesinde *yamı* olarak yazılmış olabileceğini ve Bumın Kağan olarak anlaşılması gerektiğini ifade eder (1895: 253). Clauson ise Marquart'ın $s^2t^2mi = İştemi$ yerine *Yamı* yazılmış olabileceğini söylediğini belirttikten sonra *Yamı*'nın *İştemi* yerine değil *Bumın* yerine yanlışlıkla yazılmış olabileceğini öne sürer (1957: 184). Malov da yazı çevrimi yaparken kelimeyi *bumın* okur ve 'Bumın-kagan' olarak anlamlandırır (1959: 8-9). DTS'de de kağanın *Bumın* olabileceği önerilir (DTS 231).

Yamı kagan ile hangi kağanın kastedildiği açık olmamakla birlikte büyük bir olasılıkla Bumın Kağan'dan söz edilmiş olmalıdır. Bumın'ın adı Çin kaynaklarında T'u-men~T'u-mien ve İ-li k'o-han şekillerinde kaydedilmiş olup bunlardan İ-li k'o-han'ın İlig kagan olması gerekir (Sertkaya 1995: 78). Bu adlardan Bumın adı; İl Kagan ise unvanı olmalıdır (Ögel 1957: 129). Eğer *Yamı* yazılışında herhangi bir yanlış yazım yoksa Bumın ve Yamı adları kağanın adı; İl Kagan ise unvanıdır.

2. *Yuluk* (3. Satır): Clauson, kelimeyi *yuluk* okur ve kelimenin Ar. *al-fidā* 'sacrifice, victim' ile sinonim olduğunu öne sürer (1957: 184). Sözlüğünde ise *yuluk* okur ve Ongi 3'teki cümleyi şu şekilde okur ve anlamlandırır: *Türkü bo-dun yitmezün teyin yuluk ermezün teyin* 'said "let the Türkü people not go astray and be extirpated"' (EDPT 925b). Tekin, kelimeye 'yağmalanmış, yok olmuş' anlamını verir (2000: 260).

Bilge Kağan yazıtının güney-doğu yüzünde geçen *yolugçı~yulugçı* 'yağmacı, talancı' kelimesi de *yuluk* ile ilişkili olup kelime, çeşitli şekillerde okunmuş ve anlamlandırılmıştır: Orkun, metinde *yoligça* okur ancak anlamlandırmaz (1936: 68); sözlükte ise kelimenin *yoligça* ya da *yoligçi* olduğunu söyler ve *yolig*'ı 'mesud, bahtiyar (??)' olarak düşünür (1941: 144); Tekin: *yuligçi* 'plunderer' (1968: 407); Tekin, 1988 yılında yayımlanan çalışmasında *yolagçı* okur ve kelimeye 'öncü (?)' şeklinde anlam verir (1988: 188); Tekin, 2000 yılındaki gramerinde ise *yulugçı* 'yağmacı' <*yulug 'yağma, talan' okur ve anlamlandırır (2000: 82). Berta ise *yw(l)hwg* okuyup 'Yollug tegin' olarak anlamlandırır (2004: 172 ve 201).

İncelenen bu kelimenin *yulı-* 'yağmalamak, talan etmek' kelimesiyle ilişkili olduğu öne sürülebilir. Nitekim *yulı-* fiili BK D 32, T 39, ŞU G 5; ŞU D 2'de geçmiş olup kelimeye genel olarak 'yağmalamak, talan etmek' anlamları verilmiştir. Doerfer, *yülma* kelimesini açıklarken *yul-* fiili için 'entreissen, fortreissen' anlamını vermiş ise de bu, yazıtlarda geçen *yulı-* ile uyuşmamaktadır. (TMEN § 1929).

yulı- 'yağma ettirmek': DLT II, 316. Bu fiille ilgili *yoluş-* 'yağmalaşmak'; *yolut~yulıt-* 'yağma ettirmek'; *yulu-* 'birini yağma etmek'; *yuluş-* 'yağmalaşmak'; *yulut-* 'yağma ettirmek' (Caferoğlu 1972: 153). DLT'den alınan örneklerde de görüldüğü gibi fiil kökü *yulı-* 'yağma etmek' olmalıdır. Arap kaynaklı alfabe ile yazılmış Türkçe metinlerde o/u ayrımı yapılamayacağına göre DLT üzerinde çalışan nasirlerin *yulı-* yanında *yolı-* şeklinde okumalarının fazla bir anlamı bulunmamaktadır. DLT'deki *yolug* 'fidye, feda, kurban' (DLT I, 210) şeklinde geçen ve daha sonraki metinlerde sıkça bu anlamda kullanılan *yulug~yuluv*'un aynı kelime olması gerekir.

Az. *yolmag* mec. 'soymak, varını yoğunu elinden almak; soymak', *yolug* mec. 'fakir, yoksul'; Gag. *yuluk* 'perişan, dağınık'; Yuyg. *jul-* 'yolmak, koparmak' ve

julun-julun ‘yırtık pırtık giysi’; Kırg. *culuu* ‘koparma, yolma’. Hatta kelimeyi Moğ. *doli-* ‘fidye ile kurtarmak’; *dolig* ‘fidye’ ile de karşılaştırmak mümkündür (Lessing 2003: 411). Bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan *yol-* fiili ile türevlerinin aynı kelime olduğu düşünülebilir. Türkçe Sözlük’te mecaz anlamı şu şekilde verilmiştir: ‘Dolandırarak, hile ile birisinin parasını almak’ (TüS 2191).

3. 4. Satır: Bu satır *kapgan elteriş kagan elije kılntım* cümlesi ile başlamaktadır. Bu cümlede, kağan sıralamasında yanlışlık yapıldığı bellidir. Cümleden *elteriş kapgan kagan* şeklinde başlaması beklenirdi. Bu cümle ‘Kapgan İteriş Kağan ülkesinde yaratıldım’ diye mi yoksa ‘Kapgan İteriş Kağan zamanında yaratıldım’ şeklinde mi anlaşılmalıdır? Aslında Tonyukuk yazıtının ilk cümlesi de buna benzer bir cümle ile başlar: *bilge tonyukuk ben özüm tabgaç ilije kılntım* ‘(Ben) Bilge Tonyukuk’um. Kendim Çin ülkesinde yaratıldım’. Burada söylenmek istenen, Çin yönetimi esnasında dünyaya geldiği olmalıdır. Dolayısıyla Ongi 4’te geçen cümle de ‘Kapgan ve İteriş’in memleketinde (yönetimleri esnasındaki coğrafi sınırlar içerisinde) yaratıldım’ şeklinde anlaşılmalıdır. Yoksa hangi kağanın yönetimi esnasında dünyaya gelmiştir? İteriş mi Kapgan mı? Bugünkü bilgilere göre İteriş Kağan’ın doğum tarihi bilinmemekte ancak ölümlü 692 olarak tespit edilebilmektedir (Sertkaya 1995: 94). Kapgan ise 664 veya 665 yılında doğmuş ve 716 tarihinde ölmüştür (Sertkaya 1995: 97). Bu tarihlerden hareketle Ongi yazıtında sözü edilen kişinin hem İteriş hem de Kapgan’ın zamanında yaratılmış olması mümkün olamayacağına göre cümlenin ‘Kapgan ve İteriş’in (kazandığı) memlekette (coğrafyada) dünyaya geldim’ şeklinde anlaşılması gerekir.

4. *Aymağlıg* (4. Satır): Clauson ‘belonging to the *aymag* (“tribal confederation” or the like)’ of (the person just mentioned)’ anlamını vermiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Clauson’un, bugün Moğolistan’ın idari bölümlerinden olan *aymag* (?) ile karşılaştırması ve *aymag*’a mensup kişi anlamında düşünmüş olması metne uymamaktadır. Tekin ise 1968’deki gramer çalışmasında kelimeyi *aymağlıg* ‘noble, of high lineage’ okuyup anlamlandırmış (1968: 306); sözü edilen gramerin Türkçe çevirisinde ise *yamağlıg* (?) şeklinde okuyup ‘müttefik (?)’ olarak anlamlandırmıştır (2000: 258). Ôsawa, Clauson gibi *aymag* ile ilişki kurup *aymag* ‘clan, family’ anlamından *aymağlıg* ‘noble, of high lineage ??’ anlamına ulaşmıştır (1999: 135). Ancak *aymağlıg*’ın önünde herhangi bir yeri ya da bölgeyi ifade eden kelime olmadığı için ya da başka bir deyişle hangi *aymag* olduğu belirtilmemiş olduğu için bu şekilde anlamlandırma cümleyi ifade etmede yetersiz kalmaktadır. Bu kelimenin ‘denen, denilen; unvanlı (?)’ şeklinde bir anlamla karşılanmasının metne daha uygun düşeceği düşünülmektedir. Irk Bitig’deki *yatıgıg* ‘yatan’ şekli de örnek olarak verilebilir (Tekin 2004: 20 ve 64).

5. 5. Satırın ilk kelimesi genel olarak *bo~bu* ve *basa* şekillerinde okunmuştur. Radloff atlasında açıkça *b¹w* şeklinde yazılmıştır. Ancak Clauson *bo~bu* şeklinde okumanın metne uymadığını düşünerek kelimeyi *ba[sa]* şeklinde okumayı ve ‘then’ şeklinde anlamlandırmayı önermektedir (1957: 185). Clauson ünlü sözlüğüne *ba[sa]* şeklinde önerdiği kelimeyi de almamıştır. Aslında metne *ba[sa]*’dan çok *bérye* ‘güneyde’nin daha uygun düşeceğini söylemek gerekir. Ancak mevcut fotoğraflara göre *bo~bu* okumaktan başka çare yok gibidir. Eski Türk yazıtlarında birkaç yerde geçen ve *bas-* fiilinden yapılmış zarf şekli olan *basa* (örn. BK D 32, T 38) ile ilgisi olmasa gerektir.

6. *t¹g²* (5. Satır): Yazıtın bir diğer problemliliği yeri de *t¹g²* şeklinde yazılmış kelimedir. Kelime hakkında bugüne kadar mantıklı bir açıklama yapılamamıştır. Radloff *tag Oguz* okumuş ve ‘Berg-Ogusen’ şeklinde anlamlandırmış, harflerin yazımındaki tutarsızlığa dikkat çekmiştir. Ayrıca yazıcının bu kelimeyi yazarken yanlışlık yapmış olabileceğini ve kelimenin *tıñ* ‘heftig, stark’ olabileceğini de öne sürmüştür (1895: 254). Clauson, metinde *t¹g²* yazmışken çevirisinde *Atığ* (?) olabileceğine işaret etmiştir (1957: 188).

Yazıtta 5, 6 ve 10. satırda olmak üzere üç kez geçen ve hep aynı şekilde yazılan ve büyük bir olasılıkla boy adı olan bu kelimedeki yazım yanlışlığı olduğunu söylemek güçtür. Oğuzlara yakın ya da aynı yerlerde yaşayan bir boy adı olabileceği üzerinde düşünülmüş ancak sonuca ulaşılamamıştır. Yazıtta harflerin yazımı ile ilgili çeşitli farklılıklar olması sebebiyle *t¹* olan harf kimi araştırmacılarca *t²* olarak da okunmuştur. Problemliliğin *Atig* olabileceği yönündeki düşünceler *A-tie~A-thie=* Ediz eşdeğerliğini yıkacak gibi görünmektedir. Çin kaynaklarında *A-tie* şeklinde anılan boyun Edizler olabileceği fikrine destek olarak KT K 6, 15 ve BK D 1’de geçen *eki ediz* şekli gösterilmiştir; V. Thomsen’den bu yana *A-tie~A-thie* şekli hep Edizlerle karşılanmıştır. Thomsen de bunların Houi-ho (Uygur)ların bir birliği olduğunu ve yazıtlardaki (KT K 6, 15; BK D 1) Edizler olma olasılığını; notlarında ise *A-tie~A-thie*’lerin Oğuzların kolu olabileceğini ifade etmiştir (2002: 96 not 2 ve 232 not 54). Hirth de Çince seslerin Türkçede hangi seslerle karşılandığını göz önünde bulundurup *A-tie* için yazıtlarda *Aedud* şeklini önerir (1899: 134). Ancak *Aedud* ile neyin kastedildiği anlaşılamamıştır. Golden de *A-tie~Ye-tie* boyunun ihtiyatlı olarak Edizler olabileceğini söyler (Golden 2002: 116). Edizlerin *altı bag bodun*’u meydana getiren boylar arasında olduğu ve daha sonra Ötüken’in On Uygurlara geçmesinin ardından On Uygur ittifakına dahil oldukları da söylenenler arasındadır (Gömeç 1997: 74). Tekin, gramerinde kelimenin *Atig* (?) okunabileceğini öne sürmüştür ve “Çin kaynaklarındaki *A-tie* etnik adı mı” şeklinde bir de not düşmüştür (2000: 239). Taşağıl da *A-tie*’lerin Baykal’ın güney doğusunda Tula Irmağı civarında yaşadıklarını kaydetmiştir (2004: 49).

Çince A-tie~A-thie~Ye-tie'nin Edizlerin karşılığı olup olamayacağı, eğer Edizler değilse Ongi yazıtından hareketle *Atig~Atig* şeklinde bir boy adına ihtiyaç olduğu konusunun yeniden ele alınmasında yarar olduğu düşünülmektedir. Aksi takdirde yazıtta üç kez geçen ve yazımında eksiklik ya da hata olduğunu düşünmeyi gerektirecek herhangi bir kuşku bulunmayan *t¹g²* yazımının hangi boyu karşıladığı anlaşılamayacaktır.

7. *Teñriken*: *teñriken* kelimesi yazıtta üç kez yalın (5, 6, 8. satırlar); bir kez de yönelme durum ekli (6. satır) olmak üzere toplam dört kez geçmiştir. Radloff, bu kelimenin Koşo-Çaydam yazıtlarında bulunmadığını ve büyük Uygur yazıtlarında Uygur kağanlarının unvanlarının bir bölümünü oluşturduğunu ifade eder (1895: 255). Bang, mektuplarında kelimeyi *tengri kan* şeklinden getirir (1980: 17). Gabain, 'ilahi, hazretleri' anlamını verir (1988: § 48). Clauson'a göre bu özel bir addan ziyade betimleyici bir unvandır. En geçerli ve mantıklı anlamın 'His sacred mejesty' olabileceğini ve anlaşıldığı kadarıyla *teñriken* ile Elteriş kağanın kastedildiğini ifade eder (1957: 185). Arkhanen yazıtında da geçen *teñriken* 'His sacred majesty' olarak anlamlandırılmış; kelimenin Uygur asıllı olduğuna değinilmiş ve *teñriken* şeklinin Uygur yazıtlarında; *teñriteg*'in ise Türkçe yazıtlarda geçtiğine dair genelleme yapılmıştır (Klyastorniy-Tryjarski 1990: 66-67).

teñriken şekli tespitlerimize göre Yenisey yazıtlarında geçmemiştir. Ancak Erdal'ın yayımladığı Adrianov koleksiyonundan bilinmeyen bir Yenisey yazıtında *teñriken* iki kez net olarak geçmiştir. Erdal kelimeye 'Gottheit' anlamını vermiş ve Kâşgarlı'nın *teñriken* için verdiği '*âlimu'n-nâsiku bi-lugati'l-kafarati* cümlesinin Dankoff ve Kelly tarafından 'A wise man, a pious man. Dialect of the infidels' şeklinde anlamlandırıldığını vurguladıktan sonra Ar. *nasaka* üzerinde durmuş ve *nâsik*'i 'Frömmigkeit, Gottergebenheit, Askese, Einsiedlerleben' anlamları ile karşılamıştır (2002: 92).

Yenisey yazıtlarından olan Xerbis-Baarı (E59) yazıtının 6. satırında geçen *teñriteg* kelimesi de *teñriken* ile benzer bir anlamda kullanılmış olmalıdır. Xerbis-Baarı (E59) 6. satır: *elim kanım-a tãñritãgim yuta bõkmed[im]*. 'o moya strana, moy xan, moy nebopodobny, - o gor'ko, ya ne nasladilsya' (Kormuşin 1997: 246-247). Koşo-Çaydam yazıtlarında sıkça geçen *teñriteg* ifadesinin 'tanrı gibi' anlamından ziyade 'ilahi, aziz, kutlu' gibi bir anlamının olduğunun düşünülmesinde yarar vardır.

Sonuç olarak *teñriken* için 'yüce başbuğ, ilahî, hazretleri' gibi azizlik ve yücelik ifade eden anlamlar verilebileceği düşünülmektedir. Zaten 8. satırdaki *teñriken*'in hemen önünde bulunan *õtün-* 'arzetmek' fiilinin kullanılması da *teñriken*'in yüksek bir kişiyi kastettiğine işarettir. Bu kişi de büyük bir olasılıkla Doğu Kök Türk kağanı olmalıdır.

8. *Bat* (7. Satır): Clauson'un DLT'deki *pat* 'Cibre, bir nesnenin çöküntüsü' (Atalay I, 319) şekliyle karşılaştırıp mecazi olarak 'rubbish, débris' (Clauson 1957: 186) şeklinde verdiği anlamın metne uymadığını söylemek gerekir. *Yabız bat* ikilisinin yazıtlarda ve eski Uygur metinlerinde sıkça geçen ikilemelerden (Hend.) olduğu bellidir. *Bat* kelimesinin de *yabız* gibi 'kötü, fena' anlamında olduğu söylenebilir.

9. *Ersigti* (7. Satır): Clauson, bu problemlili kelimeyi *ersig* 'brave' (1957: 186) şeklinde anlamlandırıp Irk Bitig'de benzer anlamda iki veya üç kelimenin bulunduğunu söyler. Clauson'un Irk Bitig'deki *edgüti* 'iyi, iyice' IB: 14, 19, 19, 42 (Tekin 2004: 52); *katıgdı* 'sıkı, sıkıca' IB: 33 ve *katıgtı* 'sıkıca' IB: 14 (Tekin 2004: 54) zarflarını kastettiği sanılmaktadır.

Kelimenin bulunduğu yer, *erti* okumaya uygun ise de *erti* kelimesi metinle uyum sağlamamaktadır. Dolayısıyla da Clauson'un rekonstrüksiyonu metne uygun gibi görünmektedir. *Ersigti sülelim* ifadesinden de anlaşılacağı üzere *ersigti* kelimesi zarftır. *ersigti*'nin Kâşgarlı'nın verdiği *ersig* 'ere benzeyen, erkek gibi' (Caferoğlu 1972: 39) ile ilişkili olduğu bellidir. Kutadgu Bilig'de de *ersig* 'erkek, yiğit, mert, cesur, kahraman' ve *ersiglik* 'yiğitlik, mertlik' anlamları verilmiştir (Arat 1979: 158). Kelime, çağdaş Türk dillerinden Kırgızcada *ersi-* 'bahadırılık taslamak; kendini bahadır saymak; horozlanmak'; *ersin-* 'kahraman, bahadır gibi gözükmeye çalışmak' (Yudahin 1988: 339) şekillerinde yaşamaktadır. DTS de Kutadgu Bilig'deki şekli almıştır: *ersig* 'mujestvenny, doblestny' (DTS 181b). Kelimeye 'kahramanca, cesurca' gibi bir anlam verilebilir.

Kısaltmalar

B	: Á. BERTA 2004.
C	: S. G. CLAUSON 1957.
D	: M. DOBROVITS 2001.
DTS	: V. M. NADELYAYEV vd. 1969.
EDPT	: S. G. CLAUSON 1972.
M	: S. E. MALOV 1959.
O	: H. N. ORKUN 1936.
Ô	: T. ÔSAWA 1999.
R	: W. RADLOFF 1895.
T	: T. TEKİN 1968.
TMEN	: G. DOERFER 1975.
Tüs	: TÜRKÇE SÖZLÜK 2005.

Kaynakça

- Alyılmaz, C. (2003): Moğolistan'da Eski Türk Kültür ve Medeniyetine Ait Bazı Eserler ve Buldukları Yerler. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* X/21, 181-199.
- Arat, R. R. (1979): *Kutadgu Bilig. III Indeks*. Hzl. K. Eraslan; N. Yüce; O. F. Sertkaya. İstanbul: TKAE.
- Atalay, B. (1992): *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. Ankara: TDK.
- Bang, W. (1980): *Berlin'deki Macar Enstitüsünden Turkoloji Mektupları (1925-1934)*. Çev. Ş. Tekin. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Bazin, L. (1991): *Les systemes chronologiques dans le monde Turc ancien*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Berta, Á. (2004): *Szavaimat Jól Halljátok. A Türk és Ujgur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása*. Szeged: JatePress.
- Caferoğlu, A. (1972): *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*. Ankara: TDK.
- Clauson, S. G. (1957): The Ongin Inscription. *Journal of the Royal Asiatic Society* 1957, 177-192.
- Clauson, S. G. (1972): *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: The Clarendon.
- Dobrovits, M. (2001): Ongin Yazıtını tahlile bir deneme. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 2000, 147-150.
- Doerfer, G. (1975): *Türkische und Mongolische Elemente im neupersischen*, Band: 4. Wiesbaden: Franz Steiner.
- Erdal, M. (2002): Eine unbekannte Jenissei-Inschriften aus der Adrianov Kollektion. *Bahşı Oğdisi, Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstag/60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı* içinde. Eds. J. P. Laut - M. Ölmez. Freiburg-İstanbul. 83-96.
- Golden, P. B. (2002): *Türk Halkları Tarihine Giriş*. Çev. O. Karatay. Ankara: KaraM.
- Gabam, A. v. (1988): *Eski Türkçenin Grameri*. Çev. M. Akalın. Ankara: TDK.
- Gömeç, S. (1997): *Kök Türk Tarihi*. Ankara: Türksoy.
- Hirth, F. (1899): Nachworte zur Inschrift des Tonyukuk. *Die Altürkischen Inschriften der Mongolei* içinde. St-Petersburg. 1-140.
- Klyashorniy, S. G.-E. Tryjarski (1990): An Improved Edition of the Arkhanen Inscription. *Rocznik Orientalistyczny* XLVII/1, 65-68.
- Kormuşin, İ. V. (1997): *Tyurkskie eniseyskie epitafii, teksti i issledovaniya*. Moskva: Nauka.
- Lessing, F. D. (2003): *Moğolca-Türkçe Sözlük*. Çev. G. Karaağaç. Ankara: TDK.
- Malov, S. E. (1959): *Pamyatniki Drevnyurkskoy pismennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

- Nadelyayev, V. M.; D. M. Nasilov; E. R. Tenişev; A. M. Şçerbak (1969): *Drevneyurkskiy Slovar*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- Orkun, H. N. (1936): *Eski Türk Yazıtları I*. İstanbul: TDK.
- Orkun, H. N. (1941): *Eski Türk Yazıtları IV*. İstanbul: TDK.
- Ôsawa, T. (1999): Ongi Inscription. *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998* içinde. eds. T. Moriyasu and A. Ochir. The Society of Central Eurasian Studies. Osaka. 129-136.
- Ôsawa, T. (2000): Moğolistan'daki eski Türk anıt ve yazıtları üzerine yeni araştırmalar (1). *Türk Dilleri Araştırmaları 10* (Festschrift für György Kara anlässlich seines 65. Geburtstages am 23. Juni 2000 in Berlin). İstanbul/Berlin. 191-204.
- Ögel, B. (1957): Doğu Göktürkleri hakkında vesikalar ve notlar. *Belleten XXI/81*, 81-137.
- Radjabov, A. A. (1970): Ob Onginskom Pamyatnike. *Sov'etskaya Tyurkologiya 1970/2*, 33-43.
- Radloff, W. (1895): *Die altturkischen Inschriften der Mongolei*. St-Petersburg.
- Sertkaya, O. F. (1995): *Göktürk Tarihinin Meseleleri*. Ankara: TKAE.
- Taştağıl, A. (2004): *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*. Ankara: TTK.
- Tekin, T. (1968): *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington, The Hague: Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series: 69.
- Tekin, T. (1988): *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK.
- Tekin, T. (2000): *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Sanat Kitabevi.
- Tekin, T. (2004): *İrk Bitig, Eski Uygurca Fal Kitabı*. Ankara: Öncü Kitap.
- Thomsen, V. (2002): *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. Çev. V. Köken. Ankara: TDK.
- Türkçe Sözlük (2005): *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK.
- Voytov, V. E. (1989): Pamyatnik problemi kul'turovedçeskoy interpretatsii. *Sov'etskaya Tyurkologiya 1989/3*, 34-50.
- Yudahin, K. K. (1988): *Kırgız Sözlüğü*. Çev. A. Taymas. Ankara: TDK.